

Géczi János

Néhány sajtófotó a cigány tanulókról

A magyarországi cigány népesség oktatásának kérdéseit a hazai neveléstudományi kutatók – Forray R. Katalin szisztematikus tevékenysége eredményeként is – az 1970-es évektől állították fókuszpontba. A nemzetközileg elismert teljesítmények után az utóbbi években olyan kutatások is jelentkeztek, köztük az ikonológiai-ikonográfiai vizsgálatok, amelyek lényeges új szempontokat ugyan nem vetnek fel a hazai romológiaiban, de a munkálkodás metodológiai újdonsága és tematizációja érdeklődésre számot tartó adatokkal szolgálhat a szakma számára.

E dolgozat a magyar neveléstudományi szaklapok azon részének vizsgálatán alapul, amelyben sajtófotók szerepelnek. A szocialista nevelésügy központilag szerkesztett négy kiadványa – az *Óvodai Nevelés*, *A Tanító*, a *Köznevelés* és az *Úttörővezető* –, ha nem is rendszeresen, de időszakonként a cigány származású tanulók oktatási-nevelési sajátosságait tematizálja. A problematizáció ritmusa harmonikusan illeszkedik a szocialista nevelésügy gócpontokkal határolható szakaszaihoz (KELEMEN 2002; KELEMEN 2003), s az oktatáspolitikai átalakulás nyomán 1962 után jelentkezik, majd a reform eredményeként az 1970-es években elmélyül. Munkánk a hatvanas-hetvenes évekbeli szaksajtó dokumentumfelvételeinek vizsgálata nyomán – a felvételek antropológiai tereinek értékelése révén – a cigány származású, tanköteles korban lévő gyermekek vizuális megjelenítését írja le. A beszámoló előzményeihez a saját ikonológiai és a tudásátadás világképi meghatározottságával kapcsolatos kutatásokon túl nagyban hozzájárultak azok a vizsgálatok és publikációk, amelyek az elmúlt évtizedekben megjelenítették a szocialista pedagógia sajátosságait, a gyermekkép alakulását, az antropológiai jellegzetességeket (KEMÉNY 1974; CZEIZEL 1981; FORRAY–HEGEDŰS 1989; MAKAI–TRENCSÉNYI 2000; VÁRNAGY 1981; BOGDÁN 2011).

E dolgozat arra a kérdésre ad választ, miként is láttatták a cigány tanulókat a szocialista pedagógia azon időszakában, amikor az első sajtófotókat közölték róluk a szaksajtóban. A vizsgálatba – az ikonológiai elemzés módszertanát követve, s a fő képelemek azonosítását biztonságossá téve – csak azokat a felvételeket vontuk be, amelyekhez a cigány tanulók oktatási lehetőségeit ismertető közlemények társultak, így a sajtóképek a publikációk tartalmához illeszkednek.

AZ ANTROPOLÓGIAI TEREK

A pedagógiai kutatások számára fontossá vált kép feltárásának az utóbbi időszakban standardizálódó metódusához, a kép leírásához hasznosan társíthatóak az evolúciókutatás, az etológiai, a néprajzi, illetve a történettudományi antropológia helyel-közzel alkalmazott, a test térhasználatának feltárásához kapcsolt módszerei. Felhasználhatóak ezek annak ellenére, hogy az emberi testről, a test által képviselt biológiai, viselkedési, illetve szociológiai sajátosságokról más-más elképzelései és ideái konstruálódtak e tudományoknak. Annyi azonban közös a vélekedésekben, hogy a testet történeti alakzatokként láttatják, amelyek valamilyen eseménysorok folyamatában konstruálódnak meg, legyenek azok történelmi, csoportos vagy pedig egyéni életrajzi szempontsorok szerint elmondhatóak. Evolúciós produkció, történelem, kultúra, szocializáció képviselője az emberi test, amelynek önmagában nincs jelentése, de a test bármelyik szemlélője saját maga összetett meghatározottságai alapján képes olvasni, s a test és a néző kialakuló viszonya révén értelemmel ellátni. A különbözőképpen kiformázódó test végső soron leginkább embercsoportok rituáléinak és kultuszainak terméke (CSÁNYI 2009; WULF 2007).

A test megjelenésének vizsgálata az ember viszonyrendszereiben létező világot és a környezetét egyidejűleg tárja fel – az ikonológia emiatt fordult a képek leírása során az antropológiai terek megragadásával feltároló tartalmak felé, s emiatt érdeklődik a képként felfogott test rendezésének és megjelenítésének nyelvi kifejezései iránt (NAGY 2005; GÉCZI 2008; SZTOMPKA 2009). Az észlelt test struktúrájának és funkciójának rögzítéséhez az elsődleges, a másodlagos és a harmadlagos antropológiai tér leírása, majd pedig azok értelmezése járul hozzá. Az ember elsődleges antropológiai terét a testfelszíne képezi. Az egyszerre kínálja az azonosító számára a biológiai és a társadalmi-szociológiai referenciákat. Az antropológiai, anatómiai sajátosságok, azok megformálása és alakítottsága, s e jellegzetességek hangsúlyozása és elkenődése, továbbá a testfelületen viselt termékek az emberi csoportok és a saját közösség számára értelmes jelentéssel bírnak, nyilvánulnak azok meg akár az agykoponya, illetve az arc átalakításában (frizurával, festéssel pl.), a tetoválásban, ékszerek avagy ruházat hordásában, továbbá a testfelület és a környezet összhangját megteremtő testhordozásban. Az ember másodlagos antropológiai terét az emberi testet vagy a testek tömegét magába fogadó kisebb tér képezi. E térben történik a pillanatnyi, jelen idejű cselekvés. A világgépi, antropológiai, műveltségképi, nevelési és egyéb szempontokat megjelenítő iskolai terek, az osztályterem, a tornacsarnok, a könyvtár, az ebédlő vagy az iskolaudvar mind ilyen, funkcionálisan szeparálható második antropológiai térnek tekinthetők. A cselekvésre leginkább alkalmat adó terek – amelyekhez hozzátartozik a lakás, a mozgalmi élet helyszínei, a hivatalok, a közterek, a járművek, akár pedig maga a település – a mindennapi tevékenykedés közegét adják, amelyekben meghatározott módon képviselt, s képviselote által jellemzett a test. Természetesen a test által a tér is hozzájut a maga kollektív tartalmához. A harmadlagos antropológiai térnek az a földrajzilag bejárt térség tekintendő, amelyet az emberi egyed az élete során átjárt és használt.

Az antropológiai terekben a cselekvést performáló terek és a test együtt létezik. Az emberi test hiányában nem szokás antropológiai térről beszélni, bárha az embertestet jellemző tárgyak, térségek, emberre utaló források jelzései is bőséges mennyiségű adatot szolgáltathatnak a jellegzetességekről, s a vizuálisan nem érzékelhető használóról.

AZ ISKOLÁZTATÁSBAN RÉSZT VEVŐ GYERMEKET BEMUTATÓ KÉP

A szocialista világ iskolaügyét reprezentáló gyermeket a különböző pedagógiai lapok sajtófotói azonosan ábrázolják, legfeljebb abban különböznek, hogy más-más arányt mutatnak a különböző tereket elfoglaló gyermekek képei. Az *Óvodai Nevelés* a portrékat kedveli, *A Tanító* című folyóiratban 1963-tól fogva a sajtófotók között az első és a második antropológiai teret együttesen bemutató dokumentumok száma a legmagasabb. A *Köznevelés* a portrékat és a társas cselekvést hangsúlyozó felvételeket egyként kedveli, de a társas cselekvést ábrázoló képek közül már a felnőtteket (főként az iskola világát fenntartó tanárokat) is felvillantó képek száma a különböző politikai-oktatási határozatok és folyamatok szerint ingadozó. A sok felvételt közlő *Úttörővezetőben* sem látszik másnak a képszerkesztés gyakorlata.

A szocialista korszak hazai pedagógiai szaklapjaiban megjelent sajtófotók gyermekképe részben az európai kultúra folyamatának, részben a szocialista-kommunista (utópisztikus, történelmi) világkép lenyomata. Megjelenik benne a kulturális hasadások legutóbbijának eredményeként létrejött, a katolikus és protestáns sajátosságokat képviselő vallási emberkép nem egy sajátossága, amelyekben azonban közös, hogy a gyermeket a jövő letéteményesének, a tiszta idea megvalósítójának, a kor java értékei továbbvivőjének láttatja, illetve a keresztény antropológiai hagyomány értelmében a gyermeket mint a tiszta értékeket képviselni képes megváltót mutatja be. A szocialista utópia is épít a „gyermek mint a társadalmat megváltó” szerepre. Ennek a gyerekeknek azonban többnyire a kollektív érdekek képviselője a szerepe, s feladata e szerep munkával és tanulással történő elérése (KÉRI 2003.; SZABOLCS 2004; GÉCZI 2006). E szerepkör kialakulására az állam fenntartja az intézményeit és meghatározza, felügyeli a műveltség tartalmát. A gyermeket ábrázoló, önmagukat dokumentumképek maszkírozó sajtófelvételek sajátosságait többnyire az első és a második antropológiai tér közöse révén jelenítik meg. A harmadik antropológiai tér képviselőjére nagyon ritkán vállalkoznak a lapkészítők fényképészei. S amíg az első antropológia terében az antropológiailag és szociológiailag konstruált lény jól képes képviselteni magát (azaz kulturális összetevőit), a második antropológiai térben a teret létrehozó társadalom s a közös cselekvés uniformizál.

A szocialista ideától áthatott neveléstudomány szaklapjaiban a gyermek első antropológiai tere többnyire mellkép alapján vizsgálható. Ilyenkor a gyermek arcával jellemződik a tanuló. Ritkábban a gyermek teljes teste látható, de a hangsúly ilyenkor a fiatal cselekvésére tevődik. Ugyan ez a konvenció az európai kultúrában a reneszánsz korszakban formálódik meg, 1948-tól a kilencvenes évekig korszaki sajátosságokkal is kiegészül

(GÉCZI–DARVAI 2010). A – látható vagy a képen láthatatlan – iskolai terek valamelyikében elhelyezkedő diák a korszak nevelési gyakorlatának tárgya, illetve résztvevője.

A gyermek a hatvanas évek közepéig ápolt, gondozott, ruházata a saját nemi szerepköre szerint, családjának szociológiai-társadalmi helyzete és az iskolai szerep által alakított. A képi szereplő iskolai tevékenységei közül főként a tanulással jellemződik, ír, olvas, számol, s nevelői utasítások szerint tevékenykedik. A hatvanas évek közepétől, miután a frontális oktatás gyakorlata fellazul és a tanterem téri elrendeződése változásokon esik át, az egyéni és a csoportos tevékenykedtetés változatai kerülnek előtérbe. Az értelmes tekintetű, visszafogottan bár, de igényesen öltöztetett, tanulói szerepkörének megfelelő, tanár által vezényelt társas tevékenység résztvevője sugározza az iskoláztatás örömét. A jövőjére tudatosan felkészülő gyermek egyre többet lesz részese a kollektív – felülyelt és szabályozott – tevékenységnek.

A hatvanas évek végétől a pedagógiai képzeteket tanulóportrékkal reprezentáló sajtófotók mellett az önmegvalósításukat a közösségben kiteljesítő tanulók cselekvéseit ábrázoló – az első és a második antropológiai térben tevékenykedő, a második antropológiai tér által szabályozott első antropológiai térrel rendelkező diákokat mutató – önálló sajtófotók magas száma teremti meg a szaklapok képvilágát.

A sokoldalúan művelt, ügybuzgó, a társadalmi kötelezettségeiket vállaló gyermekek – a társadalom nevelésügye által ugyancsak értékelt értelmi, esztétikai, erkölcsi, politechnikai és testi sajátosságainak – képi megjelenítésében fáradhatatlannak és találékonynak bizonyulnak a sajtó munkatársai. A tanulásra és a munkára nevelődő individuum értékei a közösség számára lényegbevágó változatokban mutatkoznak meg.

A CIGÁNYOKTATÁS PEDAGÓGIAI PROBLEMATIZÁLÓDÁSA

Mint arról Darvai Tibor egyik előadásában beszámolt, *A Tanító* című, az általános iskola alsó tagozatán oktatók számára készített képes periodikában 1963-ban már tematizálódik a szocialista pedagógiában fontossá váló cigányság képzése (DARVAI 2011). 1963-ban egy, 1964-ben ugyancsak egyetlen, majd egy év szünet után, 1966-ban három roma-oktatási közlemény is napvilágot lát. Ez a szám majd 1972-től kezd emelkedni *A Tanító*ban, s a továbbiakban évente 2-7, e kérdéskört is érintő szakkikk jelenik meg, némelykor (1969, 1970, 1972–74, 1976–1978), a problémakört hangsúlyozva, vezércikként. 1971-ig többnyire tanítók adnak számot személyes tapasztalataikról és elköteleződéseikről. Közös vélekedéssé, központi gondolattá érlelődik, hogy a tanköteles cigány származású gyermekek nem ismerik annyira a magyar nyelvet, hogy a kortársaikkal együtt zajló oktatási-nevelési helyzetbe vonhatók lennének. Utóbb az a felismerés vált ki nagy visszhangot, hogy a kisegítő és egyéb, szeparálásra alkalmas iskolák váltak a halmozottan hátrányos helyzetű cigány gyermekek legfőbb befogadó intézményeivé.

1965-ben a *Köznevelés* lapjain „Integráció vagy szegregáció” címmel egy budapesti általános iskolai tanár, Sziklai Imre beszámol a Bécsi úti iskolában az 1962/63-as tanévben általános és kísérleti jelleggel létrejött 1–4. összevont cigányosztály működéséről (SZIKLAI 1965).

A kísérletre a közelmúltban ismét nemzetközileg is a figyelem középpontjába kerülő megoldatlan európai cigányhelyzet miatt került sor. A csoportot ebben az intézményben azért hozták létre, mert 1962-ig az iskola cigány gyerekei közül egy sem jutott feljebb a 3. osztálynál. A szerző beszámol arról, hogy a Magyarországon élő körülbelül 220 ezer cigány eredményes iskoláztatása várat magára. A beiskolázási körzet cigány gyerekeiről az állítja, hogy seregnyen lemaradtak a testi fejlődésben, kortársaiktól szellemileg is elmaradnak, fogalomkészletük eltér a nem cigányokétól, s a tanulók szülei nem képesek arra, hogy az iskola oktató-nevelő munkáját segítsék. E gyermekek jellemzője az akulturált és soktagú család, ők maguk hiányos és gyatra öltözetűek, 90 százalékuk tetves, s mindez rossz lélektani hatást vált ki mind bennük, mind iskolatársaikban. Mindezekért a cigány gyermekek szocializációját az államnak, főként az oktató-nevelő munkát ellátó iskolának kell ellátnia. A kísérleti osztályban ambiciózus pedagógusokkal végzett munka eredményeként a rossz mutatók azonban sikerrel javíthatóak.

A CIGÁNY TANULÓ KÉPE

Amíg a szocialista pedagógia közösségi nevelését irányzatosan vállaló úttörőmozgalom és az *Úttörővezető* úgy tűnik, sosem fókuszált a hazai nemzetiségi oktatás részének tekinthető cigányoktatásra, például az 1974-től rendezett „nemzetiségi úttörőfesztivál”-ra sosem kapott meghívást cigány csoport, a hazai képes sajtóban a hatvanas évek elejével, ha nem is rendszeresen, de időről időre megjelennek a cigány származású tanulókat érintő sajtóközlemények, ismeretterjesztő cikkek, s ritkábban fényképfelvételek. A *Tanító* 1964-ben közöl két olyan sajtófotót (SZOBOSZLAY 1964, 11. 8-9), amelyen – a képaláírás értelmében – cigány tanuló látható. Azonban egyetlen neveléstudományi szaklap sem lesz, amely az évente megjelenő lapfelület képein olyan mértékben képviseltetné ezt a réteget, amilyen arányban jelen vannak az iskolákban. A *Tanító* fényképei részben azt állítják, hogy iskolai padokban ülnek a roma gyermekek, részben pedig, hogy ők, első antropológiai terük alapján nem különböznek a társaiktól. Ugyanúgy ápoltak, hasonló öltözködésűek, úttörőnyakkendőt és fehér inget hordanak, legfeljebb néhányuk hord melegítőt.

A *Tanító* 1973. évi második számában háromtagú képsorozat lát napvilágot:

1. KÉP: Iskolában zuhanyozó cigány származású gyermekek. A Tanító, 1973. 2.

2. KÉP: Úttörő kislány. A Tanító, 1973. 2.

3. KÉP: Iskolai étkeztetés. A Tanító, 1973. 2.

A sorozat képei közül egy az első, kettő az első és a második antropológiai tér bemutatása révén a cigány származású tanulók szocializációjának helyszíneit és elveit jeleníti meg. Az iskola olyan otthon szerepét vállalja, amelyben a jelenlevőknek a szocialista világkép elképzelésének megfelelő közösségi normák elsajátítására nyílik lehetőség. De ezek a felvételek egyebek között azt is képviselik, hogy abban a szegénységben és elhanyagoltságban, ahonnan a tanulók érkeznek, a higiénias elvek betartására nincs lehetőség, a gyermekek családja kirívóan szegény, az étkezés is gond, továbbá, hogy a szocializáció kizárólag a nemzeti többség normáiba való bevezetődés útján történhet.

Az 1974. 4. számban, ugyancsak *A Tanító*-ban megjelenő képek sem tanúsítanak egyebet. Az iskolai tér a gyermekek kreativitását jelző fali táblákkal, a televízióval nemcsak a szorgalmazott pedagógiai elveket, de az információközlés módjával egy jövőképet is felvillant. A fürdőkádban mosakodókat ábrázoló felvétel sem egyéb, mint az iskola egyik hasznának – és normájának – megjelölése és képviselete.

4. KÉP: Képszekvencia. *A Tanító*, 1974. 4.

Az 1976-os egyik cikkhez (Mátyás Gáborné: *Befogadták, megszerették*. 1. sz. 15–17.) kapcsolt illusztráción a gyermekruházat sajátossága elárulja – a korábbi felvételekkel ellentétben – a tanuló cigány származását, a másik, 1978-as írás (Bujdosó Éva: *Palócföldön*. 2. sz. 2–4.) pedig a tanuló számkivetettségéről és szegénységéről vall. Az arcok nem az iskolásokat eddig bemutató arcok rokonai: a fáradt, komoly tekintetek nem képviselik a gyermekkorban lévő személyek önfeledtségét.

5–6. KÉP: A cigány származás képi megjelentetése az első antropológiai tér révén. A Tanító, 1976. 1. 15–17. és 1978. 2. sz. 2–4. közleményeinek cikkeinek sajtófotói

1978-ban, a Köznevelésben kap megjelenési lehetőséget Jászai Csaba két felvétele, azon terjedelmes vezércikk mellett, amelyet „Cigánytanulók az általános iskolában” címmel Balázs Mihály, az Oktatási Minisztérium pártbizottságának titkára jegyez (BALÁZS 1978). Balázs már 1976-ban is, a Köznevelés 43. számában előlegezte e tárgykört.

Az 1978-as tantervi reform eszméi hatják át az írásművet, s az az oktatáspolitikusi aggodás, amelyet a magyarországi háromszázhuszezer fős cigány népesség mintegy hetvenezer általános iskolai korú gyermekének (az általános iskolai korosztályba tartozók 9,2 százaléka) iskolai hajlandósága iránt érez. Hiszen a tanulók többsége nem jut el nemhogy a nyolcadik osztály befejezéséig, de a felső tagozatig sem. Tény, hogy a közoktatási rendszer ebben a tekintetben nem működik eredményesen. Az iskolarendszer csapdájává lett, hogy a lemaradókat különböző okokkal kiszűrik, s ők értelmi fogyatékosokkal foglalkozó kiegészítő iskolák neveltjévé válnak.

Ettől az időponttól kezdve a pedagógiai szakmák és képviseltek valamennyi szintje megnyilvánul arról, hogy különböző nevelési modellek segítségével miként integrálható a többségi társadalomba a roma kisebbség gyermekcsapata. Ennek a buzgalomnak lesz majd a következménye, hogy 1978 és 1982 között csupán a Köznevelésben 49 olyan közlemény jelenik meg, amely különböző mélységben ugyan, de tárgyalja vagy éppen csak fel- említi a pedagógiainak, szociálisnak és kulturálisnak egyszerre láttatott kisebbségoktatást.

Bogdán Péter dolgozata az 1978–1982 között e lapban megjelent roma tárgyú anyagokat a tartalomelemzés módszere segítségével csoportosítja, s arra a megállapításra jut, hogy a szalonképtelen nézetek éppúgy napvilágra kerülnek, mint az integrációt, illetve a szegregációt szorgalmazóak néhány változata (BOGDÁN, 2011). Balázs Mihály akkurátus munkája azt a társadalmi érdeklődést tükrözi, amelyben még valójában eldönthetetlen, milyen álláspontot fog képviselni egy utópisztikus világkép érdekében a többségi társadalom.

7. KÉP: Babával játszó cigány származású gyermek. Köznevelés, 1978. 34. 22. Jászai Csaba felvétele

8. KÉP: Ismerkedés a színes ceruzákkal. Az integráció lehetősége az azonosan használt antropológiai térben történő közös cselekvés. Köznevelés, 1978. 34. 22. Jászai Csaba felvétele

ÖSSZEGZÉS

Együtt vagy külön? – tette fel a kérdést a pedagógiai sajtóban tizenöt év alatt szórványosan közölt cigány származásúak nevelése kapcsán született közlemények után Balázs Mihály, miután sorra vette a hazai cigányság kapcsán a nevelésügyben megfogalmazódó nézeteiket. Az neki sem tűnt fel, hogy se az írások száma, se az összes terjedelem, se a hozzájuk kapcsolódó fényképek mennyisége nem reprezentálja számarányuknak megfelelően a hazai cigány származású népességet.

A nagyon kevés dokumentumfotó, amely az iskolázásban részt vevő cigány gyermekeket mutatja, minden esetben iskolai térben készült – a lehetségesnek tartott szocializálódás bizonyítékaként. S amíg kezdetben, az 1960-as években a képek közreadói nem érzékeltették az első antropológiai tér által képviselt etnikai sajátosságokat, utóbb ettől már nem zárkóz-
nak el a lapkészítők. A második antropológiai tér, amely a cselekvések színtere, ugyanazokba az oktatási-nevelési folyamatokba enged bepillantást a cigánygyermek-ábrázolások és a nem cigánygyermek-ábrázolások eseteiben is, bár kezdetben a szegregált, utóbb az integrált oktatást jelenítik meg.

IRODALOM

- BALÁZS Mihály (1978): Cigánytanulók az általános iskolában. *Köznevelés*, 34. évf. 22. sz. 3–6.
- BOGDÁN Péter (2011): Cigánygyerekek a Köznevelés című folyóirat tükrében (1978–1982). *Iskolakultúra*, 6–7. sz. 71–86.
- CZEI ZEL Endre (1981): A cigánygyermek adottságai és az öröklődés. *Köznevelés*, 37. évf. 3. sz. 9.
- CSÁNYI Vilmos (1999): *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest.
- DARVAI Tibor (2011): *Cigánygyerekek A Tanító c. neveléstudományi folyóiratban. 1963–1980. Iskola a társadalmi térben és időben II.* 2011. május 17–18. Pécs, PAB székház
- FORRAY R. Katalin – HEGEDŰS T. András (1989): *A cigány kultúra esélyeiről*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- GÉCZI János (2006): A szocialista gyermekfelfogás a túlkorosos és a felnőttek oktatásának ikonográfiai megjelenítése. 1956–1964. *Köznevelés. Magyar Pedagógia*, 2. sz. 147–168.
- GÉCZI János (2008): Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. In Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest. 180–193.
- GÉCZI János – DARVAI Tibor (2010): A gyermek képe az 1960–1980-as évek magyar nevelésügyi szakajtójában In Géczy János: *Sajtó, kép, neveléstörténet*. Gondolat, Budapest. 1–221.
- KELEMEN Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.*
- KELEMEN Elemér (2003): Oktatásügyi törvényhozásunk fordulópontjai a 19–20. században. *Iskolakultúra*, 13. évf. 2. sz. 47–56.
- KEMÉNY István (1974): *A magyarországi cigánylakosság. Valóság*, 1974. 1. sz.
- KÉRI Katalin (2003): Gyermekkép Magyarországon az 1950-es évek első felében. In Pukánszky Béla (szerk., 2003): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 229–245.

- MAKAI Éva – TRENCSENYI László (2000): A romapedagógia előzményei és jelene. *Iskolakultúra*, 20. évf. 11. sz. 87–92.
- NAGY Nóra (2005): *Comenius beszélő képei*. OTDK-dolgozat. Kézirat. Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézet, Pécs.
- SZABOLCS Éva (2004): „Narratívák” a gyermekkorról. *Iskolakultúra*, 14. évf. 3. sz. 27–31.
- SZIKLAI Imre (1965): Integráció vagy szegregáció? *Köznevelés*, 21. évf. nov. 5. 846–848.
- SZTOMPKA, Piotr (2009): *Vizuális szociológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- VÁRNAGY Elemér (1981): Torzító optika nélkül. *Köznevelés*, 37. évf. 3. sz. 7–8.
- WULF, Christoph (2007): *Az antropológia rövid összefoglalása*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.